

Wewnątrz kulturowe uwarunkowania międzypokoleniowej transmisji przywiązania w adolescencji

Katarzyna Lubiewska*

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz

Karolina Głogowska

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz

Romuald Derbis

Uniwersytet Opolski, Opole

INTRACULTURAL CONTEXT OF INTERGENERATIONAL TRANSMISSION OF ATTACHMENT IN ADOLESCENCE

Extending previous research on intergenerational transmission of attachment in infancy and a study revealing that different sensitivity-related parenting dimensions predict adolescents' attachment insecurity diversely across countries, we aimed to test: the extent to which the relation between maternal and adolescent attachment is mediated through maternal warmth and psychological control (Transmission Hypothesis); and whether these relations are moderated by the place of residence (Moderation Hypothesis). The assumption of ecologically differential expression of maternal attachment was the basis for our hypotheses. 575 mother-adolescent dyads from urban and rural areas in Poland were studied. Mothers and adolescents reported their attachment insecurity using the Adult Attachment Scale. Maternal warmth and psychological control were reported by adolescents using the Parental Acceptance-Rejection/Control instrument. Results revealed that maternal warmth partially mediates mother-adolescent attachment insecurity relation and supported the Moderation Hypothesis. The link between maternal attachment and child perception of maternal parenting and own attachment was significant in urban (not rural) families. To verify the validity of our assumption we carried out the Exploration Study yielding that mother-adolescent conflict is related with maternal attachment in urban (not rural) areas. Results are discussed in the light of previous research and the assumption of ecologically differential expression of maternal attachment.

Key words: attachment, maternal sensitivity, parenting, cross-cultural psychology, intergenerational relations

Rozwój przywiązania wyznacza podstawy rozwoju emocjonalnego i społecznego we wczesnym dzieciństwie (Bowlby, 1969/2007). Jego optymalna jakość, związana z ufnością (versus nieufnością) przywiązaniową wobec opiekunów, wiąże się w późniejszym okresie życia z jakością funkcjonowania jednostki w wielu wymiarach, takich jak regulacja afektu (Mikulincer i Shaver, 2007) czy jakość związków intymnych (np. Collins i Read, 1990). W sytuacjach codziennych, szczególnie w sytuacjach trudnych (Tomaszewski, 1975) ufnie przywiązanie wiąże się z większą kontrolą emocjonalną, podczas gdy przywiązanie nieufne – albo z większym sytuacyjnym zaabsorbowaniem przez emocje (styl lękowo-ambivalentny/zaabsorbowany), albo z tendencją do ich tłumienia (styl

lękowo-unikający) (Mikulincer i Shaver, 2007). Osoby ze stylem nieufnym zdeorganizowanym przejawiają najwięcej problemów natury klinicznej w codziennym funkcjonowaniu.

Wiemy z metaanaliz badań, że jakość przywiązania podlega międzypokoleniowej transmisji (np. van IJzendoorn, 1995). Oznacza to, że rodzice kształtują jakość przywiązania swoich dzieci, zaś one w podobny sposób kształtują ją u własnego potomstwa (np. George i Solomon, 2008).

MIĘDZYPOKOLENIOWA TRANSMISJA PRZYWIĄZANIA

W zależności od metod pomiaru przywiązania wskaźnikiem jego międzypokoleniowej transmisji jest albo klasyfikacja rodzica i dziecka do tej samej kategorii (stylu) przywiązania, albo istotność związku pomiędzy przywiązaniem przedstawicieli obu pokoleń.

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Katarzyna Lubiewska, Instytut Psychologii, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, ul. Staffa 1, 85-867 Bydgoszcz.

lubkat@ukw.edu.pl

Badania opierające się na metodach pomiaru przywiązania procedurą Nieznanej Sytuacji (Ainsworth i in., 1978/2015) i na Wywiadzie Przywiązania Dorosłych (George, Kaplan i Main, 1984; za Hesse, 2008) wykazują, że od 35% do 85% diad rodzic-dziecko (badanych pomiędzy 12 i 24 miesiącem życia dziecka) zostało sklasyfikowanych w ramach tego samego stylu przywiązania (przegląd w Lubiewska, 2013).

Badań obserwacyjnych i jakościowych sięgających poza wczesne dzieciństwo jest znacznie mniej, zaś wyniki badań analizujących związki kwestionariuszowych raportów na temat przywiązania dostarczają niejasnych wniosków wskazując na brak związku lub co najwyżej średnią siłę związku pomiędzy poziomem ufności przywiązaniowej rodzica a ufnością przywiązaniową starszego lub nastoletniego dziecka (Lubiewska, 2013).

Jak widać rozbieżność owych wyników jest dość duża sugerując, m.in. możliwość istnienia moderatorów owego procesu, które oddziałują nie tyle na sam związek przywiązania rodzica z przywiązaniem dziecka, co na mediatory tego związku będące mechanizmem międzypokoleniowej transmisji.

MEDIATORY MIĘDZYPOKOLENIOWEJ TRANSMISJI PRZYWIĄZANIA

Teoria przywiązania (Ainsworth i in., 1978/2015; Bowlby, 1969/2007), jak i dotychczasowe badania (Cassiba i in., 2016; De Wolff i van IJzendoorn, 1997; Nievar i Becker, 2008; Sette, Coppola i Cassibba, 2015; van IJzendoorn, 1995; Verhage i in., 2016) jednoznacznie wskazują na to, że jakość opieki nad dzieckiem, a dokładniej wrażliwość opiekuna, jest ogólnym mediatorem poprzez który dokonuje się międzypokoleniowa transmisja przywiązania. Czynniki genetyczne nie odgrywają tutaj zbyt istotnej roli (Roisman i Fraley, 2008). Z jednej strony oznacza to, że jakość przywiązania matki wpływa na poziom jej wrażliwości w relacji z własnym dzieckiem, z drugiej zaś, że poziom jej wrażliwości kształtuje jakość przywiązania u dziecka. I tak, matki, których doświadczenia życiowe stały się podstawą ukształtowania się u nich ufnego przywiązania w bliskich związkach są bardziej wrażliwe w relacji z dzieckiem i wychowują swoje dzieci promując u nich ufność przywiązaniową, zaś matki nieufne raczej mają dzieci o innym, aniżeli ufnym stylu przywiązania (np. van IJzendoorn, 1995).

Ainsworth wraz ze współpracownikami (1978/2015) wyodrębniła cztery skale, które są kluczowe w ocenie wrażliwości matki w codziennej relacji z małym dzieckiem: wrażliwość (versus brak wrażliwości) na sygnały wysyłane przez dziecko; kooperacja (versus wtrącanie się) w aktywność dziecka; fizyczna i psychologiczna dostępność (versus ignorowanie i zaniedbanie dziecka); oraz postawa akceptacji (versus odrzucenia) dziecka. Późniejsze badania wsparły ich znaczenie w rozwoju ufności przywiązaniowej małych dzieci (np. Bernier, Matte-Gange, Belanger i Whipple, 2014; Pederson i in., 2014) i stały się podstawą programów interwencyjnych opartych na przywiązaniu promujących u matek wrażliwość w relacji

z dzieckiem (np. Juffer, Bakermans-Kranenburg i van IJzendoorn, 2007; Powell, Cooper, Hoffman i Marvin, 2015). Jedne z najbardziej obiecujących badań w tym zakresie Bernier i współpracowników (2014) wykazały, że wspieranie autonomii dziecka i wrażliwość rodzicielska w interakcji z nim w pełni mediuje relację pomiędzy ufnością przywiązaniową matki i jej (małego) dziecka.

Warto tutaj dodać, że niektóre badania wskazują na to, że lepiej aniżeli badanie zakresu wrażliwości rodzicielskiej (np. wskazywanej przez akceptację czy wspieranie autonomii), analiza zakresu braku tej wrażliwości wyjaśnia nieufność przywiązaniową dziecka (Bailey, Moran, Pederson i Bento, 2007; Berlin, Zeanah i Lieberman, 2008; Lubiewska, Mayer, Albert i Trommsdorff, w recenzji a). Zaniedbanie, czy odrzucenie rodzicielskie wydają się tutaj czynnikami kluczowymi. Jednak badania w tym zakresie ograniczają się najczęściej do analizy zaniedbania opieki nad dzieckiem, jako przyczyny rozwoju u niego przywiązania zdeorganizowanego (np. Lyons-Ruth i Jacobvitz, 2008) związanego z późniejszymi problemami klinicznymi dziecka. Mało jest badań nad rozwojem nieufnego zorganizowanego przywiązania (lękowo-ambivalentnego/zaabsorbowanego, czy lękowo-unikającego) nie związanego z późniejszym ryzykiem psychopatologii. Ten kierunek badań wydaje się być istotny w warunkach polskich. Badania porównujące znaczenie akceptacji, odrzucenia oraz kontroli psychologicznej matki w relacji z nastoletnim dzieckiem w 10 krajach wykazały, że w kontekście polskim ważnymi predyktorami nieufności przywiązaniowej nastolatka, nie jest akceptacja ze strony matki, a poczucie odrzucenia przez nią oraz poziom kontroli psychologicznej z jej strony (Lubiewska i in., w recenzji a). Badania te jednak nie testowały znaczenia odrzucenia i kontroli psychologicznej jako mediatorów międzypokoleniowej transmisji przywiązania w relacji matki z nastoletnim dzieckiem. Dlatego też, nie wiadomo, czy stanowią one pas transmisyjny jakości przywiązania pomiędzy pokoleniami, czy są tylko predyktorami przywiązania nastolatka.

KULTURA JAKO MODERATOR MIĘDZYPOKOLENIOWEJ TRANSMISJI PRZYWIĄZANIA

Poza mediatorami, zorganizowanymi wokół wrażliwości opiekuna w relacji z dzieckiem zidentyfikowano także moderatory wpływające na zakres międzypokoleniowej transmisji przywiązania poprzez wrażliwość rodzicielską. Najczęściej i najgruntowniej testowanymi moderatorami są: środowiskowe stresory, które modyfikują związki wrażliwości rodzicielskiej z przywiązaniem tak u dziecka jak i u matki (np. Kim i in., 2015; Neuhauser, 2016), czy jakość związku rodziców dziecka (np. Belsky i Jaffee, 2005). Wśród stresorów środowiskowych duże znaczenie ma presja ekonomiczna rodziny. Dzieci, których rodziny mają niski status ekonomiczny, mają niższy poziom ufności przywiązaniowej, aniżeli dzieci z rodzin o wyższym statusie (Bakermans-Kranenburg, van IJzendoorn i Kroonenberg, 2004).

Badania międzykulturowe, pomimo tego, że nie stanowią dzisiaj głównego nurtu badań nad przywiązaniem wskazują również na znaczenie kultury, jako moderaatora mechanizmów kształtujących przywiązanie (Friedman i in., 2010), w tym międzypokoleniowej transmisji przywiązania (Harwood, Miller i Izarry, 1995; Keller, 2014). W tym zakresie wspomniane wcześniej badanie nad relacją pomiędzy zachowaniami rodzicielskimi matek i przywiązaniem ich nastoletnich dzieci w 10 krajach wykazały, że akceptacja matki jest istotnym predyktorem ufności przywiązaniowej nastoletniego dziecka w krajach Zachodnich, podczas gdy odrzucenie przez matkę wyjaśnia nieufność przywiązaniową nastolatka w krajach Postkomunistycznych i nie-Zachodnich (Lubiewska i in., w recenzji a). Przy tym jedynie w krajach Postkomunistycznych kontrola psychologiczna matki związana z ograniczaniem przez nią autonomii dziecka wyjaśniała (obok jej odrzucenia) w sposób istotny nieufność przywiązaniową nastolatka.

W kulturowo-orientowanych badaniach zakłada się, że różnice indywidualne w przywiązaniu, jak i znaczenie wrażliwości rodzicielskiej w ich rozwoju są uniwersalne, ale formy ekspresji tych różnic oraz rola różnych wymiarów wrażliwości rodzicielskiej w rozwoju ufności przywiązaniowej dziecka są kulturowo zależne (np. Mesman, van Izendoorn i Sagi-Schwartz, 2016). Normy kulturowe mogą zatem wpływać na ujawnianie lub ukrywanie niepokoju w bliskich związkach, bądź też sprawić, że niektóre zachowania rodzicielskie (np. kontrola psychologiczna) stają się w niektórych kontekstach istotnym predyktorem ufności przywiązaniowej dziecka.

Ze względu na to, że kultura, rozumiana szeroko, jako przynależność narodowościowa badanych, może wiązać się z wieloma ograniczeniami, warto zwrócić uwagę na czynniki, które mogą wyjaśniać owe międzykulturowe różnice. Jednym z nich wydaje się być tradycyjność (*versus* nowoczesność) środowiska, w którym badana jest międzypokoleniowa transmisja przywiązania. Regiony zróżnicowane poziomem tradycyjności (np. poprzez urbanizację) mogą różnić się również tempem pojawiania i przyjmowania się zmian społecznych w obszarze funkcjonowania rodziny (np. Kagitcibasi, 1995). W Polsce zmiany takie mają miejsce od 1989 roku w związku z transformacją ustrojową. Zmiany społeczne w większości krajów na świecie (w tym w Polsce) dotyczą westernizacji stylu życia, w kierunku demokratyzacji relacji w rodzinie (Lancy, 2015), czy zwiększania się poziomu i roli autoekspresji w rozwoju (np. Welzel, Inglehart i Klingemann, 2003). Może to oznaczać, że zarówno ekspresja wrażliwości rodzicielskiej poprzez różne zachowania (np. częstość wyrażania akceptacji czy krytyki), jak i otwarta ekspresja w zakresie jakości własnego przywiązania w bliskich związkach może być inna w rejonach mniej i bardziej tradycyjnych, takich jak miasto czy wieś. Zmiany społeczne docierają wolniej do środowisk wiejskich aniżeli miejskich. Przykładowo, otwarte mówienie przez matkę o swoich preferencjach w zakresie niepokoju czy unikania bliskości

w związkach może być szybciej przyjęte i łatwiej akceptowane (normatywne) w miastach, aniżeli w środowiskach wiejskich, gdzie tradycyjnie takie informacje zatrzymywało się tylko dla siebie, a dzieci, nawet nastoletnich, nie traktowało się jak partnerów do zwierzeń.

CEL BADAŃ

W oparciu o wcześniejsze badania należy sformułować trzy wnioski. Po pierwsze, wskaźniki wrażliwości rodzicielskiej matki, takie jak wspieranie autonomii dziecka (Ainsworth i in., 1978/2015; Bernier i wsp., 2014), czy ciepło rodzicielskie (akceptacja-odrzucenie) matki (Ainsworth i in., 1978/2015; Hughes, Blom, Rohner i Britner, 2005) są ważnym mechanizmem międzypokoleniowej transmisji przywiązania w dzieciństwie. Po drugie, niedobór ciepła (niska akceptacja-odrzucenie) i blokowanie autonomii poprzez kontrolę psychologiczną mogą być ważnym mechanizmem międzypokoleniowej transmisji przywiązania w okresie adolescencji w kontekście polskim (Lubiewska i in., w recenzji a). Po trzecie, badania nad międzypokoleniową transmisją ograniczają się głównie do wczesnego dzieciństwa, nie wyjaśniając jakie są mechanizmy międzypokoleniowej transmisji przywiązania w okresie adolescencji, kiedy to siła związku pomiędzy przywiązaniem rodzica i przywiązaniem dziecka, jak i rola wrażliwości rodzicielskiej w tym procesie wydają się słabnąć (Allen i Tan, 2016).

Poza nadal ważną rolą wrażliwości matki mechanizmy transmisji w tym okresie mogą być bardziej bezpośrednie i oparte np. na modelowaniu. W okresie adolescencji w związku ze wzrostem partnerstwa w relacji z nastolatkiem (już nie dzieckiem) matka często jawnie mówi o swoich postawach, poglądach i opiniach dotyczących bliskości w związkach, szczególnie romantycznych, w które zaczyna wchodzić nastolatek. Taka demokratyzacja relacji matka-dziecko w okresie adolescencji jest szczególnie widoczna w krajach Zachodnich, a wewnątrz kraju w środowiskach mniej tradycyjnych, np. w mieście może być bardziej widoczna niż na wsi. Środowisko zamieszkania może zatem wpływać na mechanizmy międzypokoleniowej transmisji przywiązania (siłę związku przywiązania matki i nastolatka oraz mechanizmy jego mediacji).

Celem niniejszego badania jest analiza (moderacyjnego) wpływu wiejskiego *versus* miejskiego środowiska zamieszkania na: 1) bezpośredni związek pomiędzy nieufnością przywiązaniową matek i ich nastoletnich dzieci wskazujący na zakres międzypokoleniowej transmisji przywiązania; oraz 2) związek pomiędzy nieufnością przywiązaniową matek i nastoletnich dzieci mediowany przez ważne w kontekście polskim wskaźniki wrażliwości rodzicielskiej matek – ich kontrolę psychologiczną i ciepło rodzicielskie (akceptację-odrzucenie).

Sformułowaliśmy dwa założenia będące podstawą hipotez. Po pierwsze, przyjęliśmy, że matki nastoletnich dzieci, w przeciwieństwie do badanych wcześniej matek małych dzieci, mogą oddziaływać na przywiązanie dziecka nie tylko poprzez obserwowaną w ich interakcji wrażliwość rodzicielską, ale także poprzez swoje własne przywiązanie do dziecka.

liwość, ale również poprzez werbalizację swoich postaw (torując ich modelowanie). Oznacza to, że oczekiwaliśmy, iż związek przywiązania matek i nastolatków będzie wyjaśniony (mediowany) tylko częściowo przez wskaźniki wrażliwości rodzicielskiej matki (Hipoteza Transmisji).

Po wtóre, założyliśmy, że matki zamieszkujące w mniej tradycyjnym środowisku miejskim będą bardziej otwarcie ujawniały jakość swojego generalnego przywiązania, rozumianego jako ogólny sposób podejścia i bycia w bliskich związkach, aniżeli matki ze środowisk wiejskich, w których taka otwartość tradycyjnie była mniej normatywna. Założenie to określiliśmy, jako założenie ekologicznie zróżnicowanej ekspresji przywiązania matki. W oparciu o nie oczekiwaliśmy, że bezpośrednia transmisja przywiązania (nie zapośredniczona poprzez zachowania rodzicielskie) będzie silniejsza w środowiskach miejskich aniżeli w środowiskach wiejskich (Hipoteza Moderacji).

METODA

PRÓBA

Grupa badana jest częścią międzynarodowego projektu *Value of Children and Intergenerational Relations* (VOC; Trommsdorff i Nauck, 2005), zrealizowanego w 16 krajach powszechnie rozpoznawanych jako Zachodnie i nie-Zachodnie. Badania w Polsce były prowadzone od 2005 do 2008 roku. Polska próba składała się z 575 diad matka-nastoletnie dziecko przebadanych w: Północno-Zachodnim ($n=178$), Południowo-Zachodnim ($n=165$), Południowo-Wschodnim ($n=99$) i Północno-Wschodnim ($n=133$) rejonie kraju. Badani pochodzili z terenów wiejskich ($n=196$) oraz miejskich ($n=378$). Średnia wieku matek wynosiła 43.33 lat ($SD=2.71$), zaś średnia wieku dzieci wynosiła 15.55 lat ($SD=1.28$).

PROCEDURA BADANIA

Kryterium rekrutacji rodzin do badania był wiek dzieci pomiędzy 14 i 17 rokiem życia. Rodziny były badane w domu lub w dogodnym dla nich miejscu. W trakcie badania przeszkolony ankieter prowadził z matką wywiad, zaś nastolatek wypełniał kwestionariusz samodzielnie. W razie wątpliwości ankieter odpowiadał na pytania respondentów. Badanie trwało około godziny.

NARZĘDZIA

Przywiązanie

Użyliśmy skali *Adult Attachment Scale* (Collins i Read, 1990) do pomiaru generalnej (nie związanej z żadną konkretną relacją) nieufności przywiązaniowej u matki i jej nastoletniego dziecka. Pomimo tego, że autorzy narzędzia w badaniu studentów w USA znaleźli jego trzy-czynnikową strukturę (czynniki: Bliskość, Niepokój i Zależność), późniejsze badania ujawniły dwuczynnikową strukturę skali z Unikaniem i Niepokojem, które są dość silnie skorelowane ze sobą (Lubiewska i van de Vijver, 2015). Stąd, w niniejszym badaniu podjęliśmy de-

czyzję o połączeniu wszystkich twierdzeń w jedną 18-itemową skalę nieufności przywiązaniowej. Twierdzenia wymagały ustosunkowania się do niech przy użyciu 5-stopniowego formatu odpowiedzi od 1 – „zdecydowanie się nie zgadzam” do 5 – „zdecydowanie się zgadzam”. Rzetelność tej skali mierzona współczynnikiem omega (adekwatnym do pomiaru zmiennych latentnych) wynosiła w grupie matek mieszkających w mieście .79, zaś w grupie miejskich nastolatków .76. Na wsi współczynnik ten wynosił .80 dla matek oraz .75 dla nastolatków.

Zachowania rodzicielskie

Do pomiaru psychologicznej kontroli oraz braku ciepła rodzicielskiego matki w percepcji jej nastoletniego dziecka użyliśmy skali *Parental Acceptance-Rejection/Control Questionnaire* (PARQ/Control; np. Rohner, Rohner i Roll, 1980). Ciepło rodzicielskie zdefiniowane zostało w badaniu poprzez pryzmat akceptacji i odrzucenia rodzicielskiego (np. Rohner, Khaleque i Cournoyer, 2003). Dokładniej, uśredniliśmy wartość poziomu deklarowanego przez nastolatka odrzucenia i akceptacji matki (rekodowanej w kierunku wskazywania natężenia braku akceptacji) celem uzyskania wskaźnika „niedoboru ciepła rodzicielskiego”, który przetestowaliśmy jako jeden z dwóch mediatorów relacji pomiędzy przywiązaniem matki i dziecka. Akceptacja matki mierzona była przez 10 twierdzeń, zaś odrzucenie przez 8 twierdzeń wobec których nastolatki musieli ustosunkować się używając 4-stopniowej skali odpowiedzi od 1 – „prawie nigdy nie jest prawdziwe” do 4 – „prawie zawsze jest prawdziwe”.

Podskala kontroli narzędzia PARQ/Control składa się z 6 twierdzeń, z których połowa dotyczy kontroli behawioralnej, zaś druga połowa kontroli psychologicznej nad dzieckiem. Pomimo ich nierozdzielnego używania w dotychczasowych badaniach, wcześniejsze badania międzykulturowe (Lubiewska i in., w recenzji a) ujawniły ich dwuczynnikową strukturę w niektórych krajach. Ponadto, charakter twierdzeń związanych z kontrolą psychologiczną wskazuje treściowo na ograniczenie autonomii dziecka, ważne w badaniach nad przywiązaniem. W związku z tym postanowiliśmy potraktować te pytania, jako oddzielny czynnik mierzący kontrolę psychologiczną. Twierdzenia tej skali były opatrzone tym samym 4-stopniowym formatem odpowiedzi.

Rzetelność czynnika kontroli psychologicznej mierzona współczynnikiem omega wynosiła .68 w próbie miejskiej i .71 w próbie wiejskiej. Rzetelność czynnika niedoboru ciepła rodzicielskiego mierzona współczynnikiem omega wyniosła .90 w grupie nastolatków mieszkających w mieście oraz .85 w grupie mieszkającej na wsi.

WYNIKI

ANALIZA DANYCH

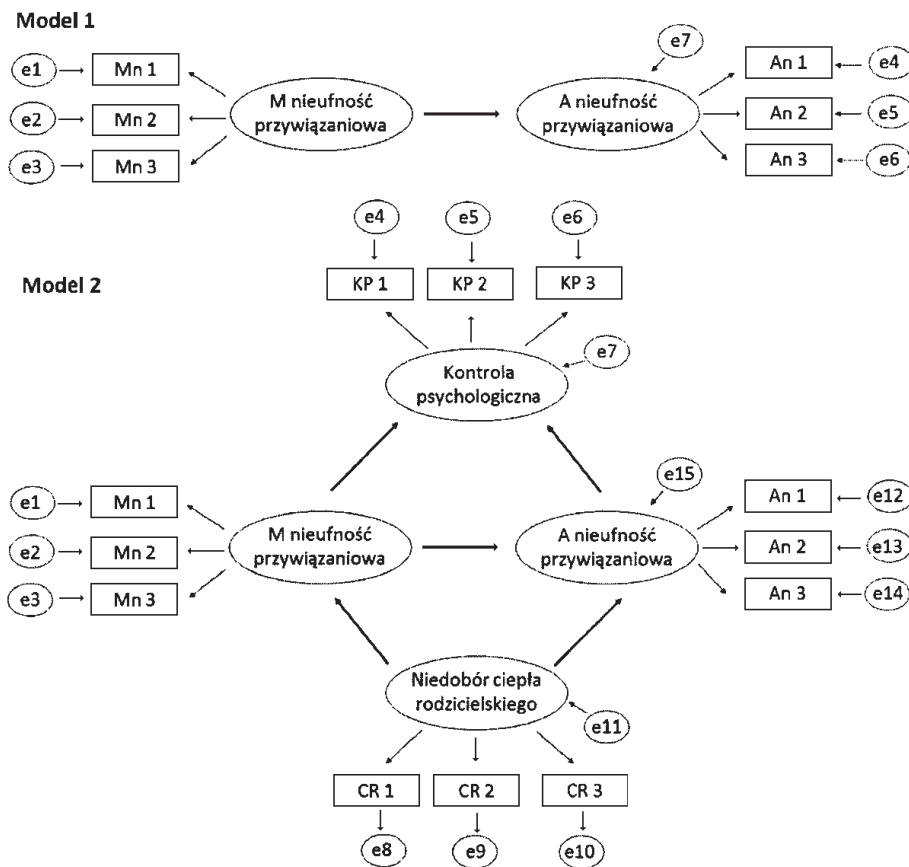
Zanim przystąpiliśmy do głównych analiz przetestowaliśmy różnice w poziomach zmiennych na wsi i w mieście oraz sprawdziliśmy korelacje pomiędzy zmiennymi

testując, czy spełnione są warunki mediacji (istotność statystyczna ścieżek $X \rightarrow Me$ oraz $Me \rightarrow Y$ w Tabeli 1). Do przetestowania hipotez zastosowaliśmy modelowanie równań strukturalnych. Wpierw, testując Hipotezę Transmisji, przetestowaliśmy dwa modele. Model 1 badał zakres bezpośredniej transmisji przywiązania pomiędzy matkami i nastoletnimi dziećmi (górny panel Ryciny 1). Model 2 analizował międzypokoleniową transmisję przywiązania zapośredniczoną poprzez kontrolę psychologiczną oraz niedobór ciepła rodzicielskiego matki w percepcji dziecka (dolny panel Ryciny 1). Testując Model 2 sprawdziliśmy efekty mediacyjne kontroli psychologicznej i niedoboru ciepła rodzicielskiego pod warunkiem spełnienia w modelu założeń niezbędnych do przetestowania mediacji (istotność statystyczna ścieżek $X \rightarrow Me$ oraz $Me \rightarrow Y$). Wyniki dopasowania Modelu 1 i Modelu 2 do danych oraz parametry ścieżek w ogólnej próbie przedstawiliśmy graficznie (Rycina 2).

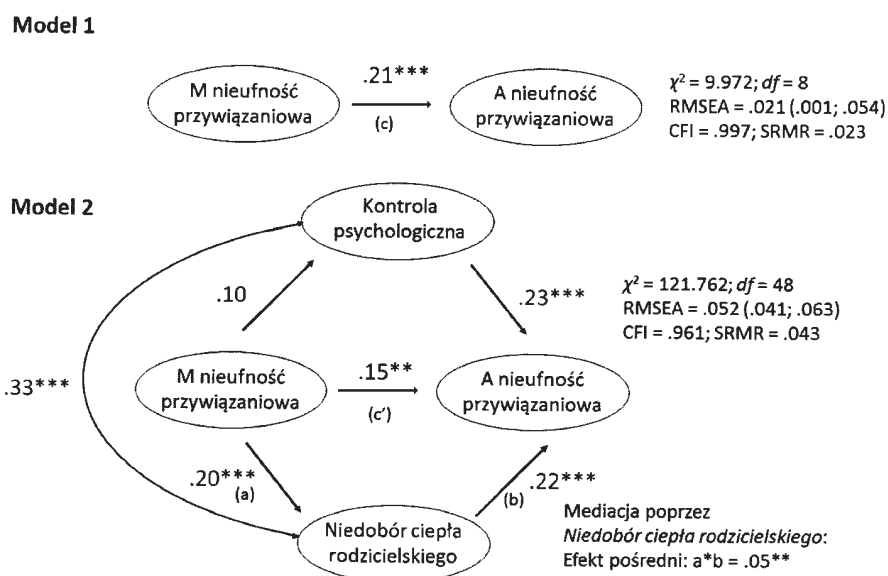
W związku z tym, że formułując Hipotezę Moderacji oczekiwaliśmy, iż środowisko zamieszkania będzie modyfikowało wielkości parametrów ścieżek strukturalnych obu modeli przetestowaliśmy w kolejnym kroku oba modele (Model 1 i Model 2 na Rycinie 2) wprowadzając

do nich moderator. Na skutek tego zabiegu, wprowadziliśmy w testowanych wcześniej modelach (Model 1 i Model 2) zmiany dotyczące parametrów modelu (np. wielkość stopni swobody), co wywołało również zmianę parametrów dopasowania wcześniej testowanych Modeli 1 i 2, które w związku z tym nazwaliśmy Modelem 1a Modelem 2a (Rycina 3 oraz Tabele 2 i 4).

Ze względu na brak spełnionego założenia normalności rozkładu wielozmiennowego w próbie ogólnej oraz przy podziale na podgrupy zróżnicowane miejscem zamieszkania zastosowaliśmy przy analizie danych korektę Satorry-Bentlera (Sattora i Bentler, 1988). W związku z tym przetestowaliśmy istotność efektu moderacyjnego środowiska zamieszkania na ścieżki modelu testem TRd, który testuje istotność statystyczną różnicy χ^2 pomiędzy modelem bez narzuconej równości ścieżek strukturalnych (Model 1a i Model 2a) a modelem z narzuconą równością określonej ścieżki strukturalnej lub kowariancji (model zagnieżdżony w Modelu 1a i jeden z sześciu modeli zagnieżdżonych w Modelu 2a). Pomimo tego, że kowariancja należy raczej do modelu pomiarowego aniżeli do modelu strukturalnego, przetestowaliśmy również efekt moderacyjny tej ścieżki zakładając, że jest ona istotna

Ryc. 1. Modele statystyczne bezpośredniej i mediowanej międzypokoleniowej transmisji przywiązania pomiędzy matkami i nastoletnimi dziećmi

Ryc. 2. Model bezpośredniej międzypokoleniowej transmisji przywiązania pomiędzy matką i nastoletnim dzieckiem (Model 1) oraz transmisji mediowanej przez zachowania rodzicielskie matki (Model 2) ($n=575$)

ze względów koncepcyjnych związanych z kontekstem rozumienia relacji pomiędzy negatywnymi wymiarami zachowań rodzicielskich, które mogą być zależne od środowiska zamieszkania badanych. Do analiz wykorzystaliśmy pakiet 'lavaan' (Rosell, 2012) programu R.

ANALIZY WSTĘPNE

Zanim przystąpiliśmy do przetestowania hipotez sprawdziliśmy czy istnieją różnice w poziomie nieufności przywiązaniowej matek i nastolatków oraz w poziomie kontroli psychologicznej i niedoborze ciepła rodzicielskiego

matki w percepcji nastolatka na wsi i w mieście. Analizy nie wykazały istotnych statystycznie różnic. Średnie wartości zmiennych zostały przedstawione w Tabeli 1.

Następnie, sprawdziliśmy czy spełnione są warunki niezbędne do testowania procesu mediacji, gdzie związki pomiędzy mediatorem a zmienną zależną i niezależną powinny być istotne statystycznie (Baron i Kenny, 1986). Warunek ten został spełniony dla obu ścieżek tylko w przypadku niedoboru ciepła rodzicielskiego. Poziom kontroli psychologicznej matki nie wiązał się jednak w sposób istotny statystycznie z deklarowanym przez nią poziomem nieufności przywiązaniowej. W związku

Tabela 1
 Korelacje Pomiędzy Nieufnością Przywiązaniową Matki i Nastolatka oraz Wymiarami Zachowań Rodzicielskich

	Przywiązanie		Zachowania rodzicielskie	
	M Nieufność	A Nieufność	Kontrola psychologiczna	Niedobór ciepła rodzicielskiego
A Nieufność	.11**			
Kontrola psychologiczna	.05	.21***		
Niedobór ciepła rodz.	.13***	.24***	.35***	
<i>M</i>	2.27	2.36	2.60	1.51
<i>SD</i>	.75	.71	.80	.51

Nota: M – matka, A – adolescent; * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

z tym, w głównym modelu efekt mediacji został przetestowany tylko dla niedoboru ciepła rodzicielskiego, jako mediatora.

MIĘDZYPOKOLENIOWA TRANSMISJA PRZYWIĄZANIA

Zanim przetestowaliśmy efekt moderacyjny środowiska zamieszkania na model międzypokoleniowej transmisji przywiązania, sprawdziliśmy w jakim stopniu model ten opisuje wszystkich badanych, niezależnie od tego, czy mieszkają na wsi czy w mieście. Wyniki zaprezentowane na Rycinie 2 wykazały, że model bezpośredniej transmisji (Model 1), jak i transmisji zapośredniczonej przez oba rodzaje zachowań rodzicielskich (Model 2) są dobrze dopasowane do danych.

Przy tym niedobór ciepła rodzicielskiego okazał się częściowo mediować relację pomiędzy nieufnością przywiązaniową matek i ich nastoletnich dzieci. Nieufność przywiązaniowa nastolatka była wyjaśniana zarówno poprzez kontrolę psychiczną, jak i przez niedobór ciepła rodzicielskiego matki w percepcji nastolatka, niemniej jedynie odczuwany przez nastolatka niedobór ciepła był wyjaśniany przez nieufność przywiązaniową matki. Wynik ten potwierdza sformułowaną przez nas Hipotezę Transmisji zakładającą niepełną mediację przywiązania matki i nastolatka przez wrażliwość rodzicielską matki.

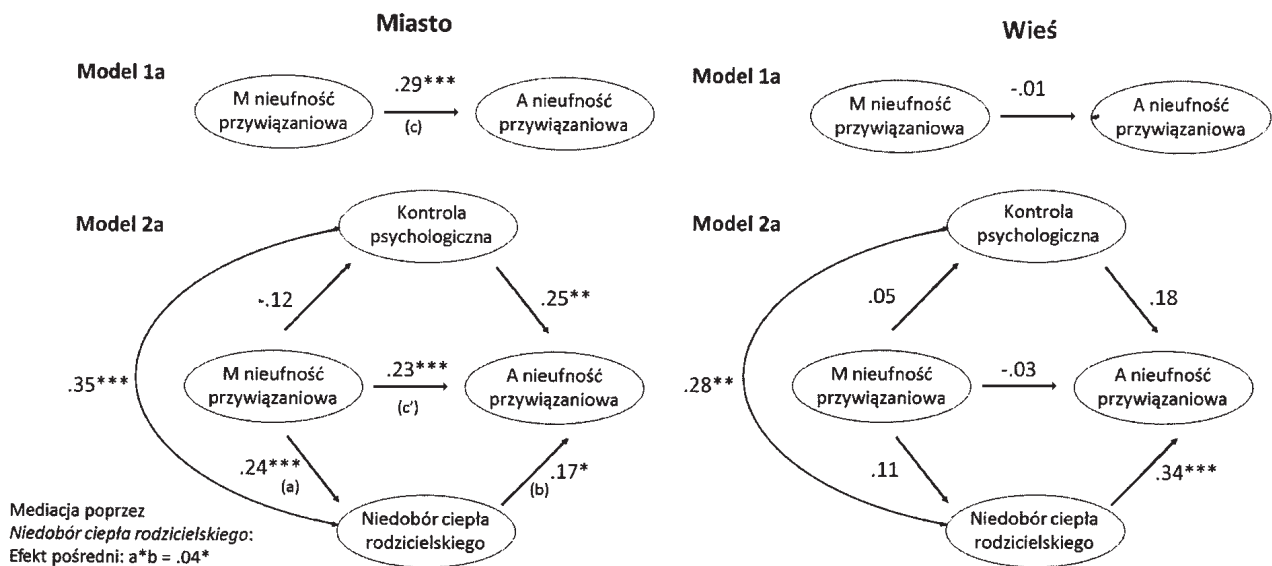
MIĘDZYPOKOLENIOWA TRANSMISJA PRZYWIĄZANIA W ŚRODOWISKU MIEJSKIM I WIEJSKIM

Celem przetestowania Hipotezy Moderacji wprowadziliśmy do Modelu 1 moderator (Model 1a na Rycinie 3

i w Tabeli 2) ujawniając istotność statystyczną efektu moderacyjnego środowiska zamieszkania (Model 1a z narzuconą równością ścieżek w Tabeli 2). Jak widać na Rycinie 3 (górny panel) nieufność przywiązaniowa matki wyjaśnia nieufność przywiązaniową nastolatka tylko w mieście, lecz nie na wsi. Analiza Modelu 2 z wprowadzonym moderatorem (Model 2a na Rycinie 3 i w Tabeli 2) wykazała, że jedyny efekt moderacyjny dotyczył ponownie związku pomiędzy nieufnością przywiązaniową matki i nastolatka (Model 2a z narzuconą równością ścieżek w Tabeli 2). Nieufność matki wyjaśniała w sposób istotny statystycznie nieufność nastolatka tylko w mieście ale nie na wsi (dolny panel Rycinie 3 oraz Tabela 4 w Załączniku). Ponadto, analizy wykazały, że w mieście efekt nieufności matki na nieufność nastolatka jest częściowo mediowany poprzez niedobór ciepła rodzicielskiego matki (Rycina 3 i Tabela 4). Wyniki te potwierdzają sformułowaną przez nas Hipotezę Moderacji zakładającą większe efekty przywiązania matki w mieście, aniżeli na wsi.

WNIOSKI

Wykazaliśmy w niniejszym badaniu, że: 1) zgodnie z Hipotezą Transmisji międzypokoleniowy związek przywiązania matek i nastolatków jest tylko częściowo mediowany; wskazując przy tym, że mediatorem jest ciepło, lecz nie kontrola psychiczna matki (będąca predyktorem); oraz, że 2) zgodnie z Hipotezą Moderacji środowisko zamieszkania jest moderatorem mechanizmów międzypokoleniowej transmisji przywiązania. W mieście ciepło rodzicielskie mediuje częściowo relację pomiędzy nieufnością przywiązaniową matki i nastolatka. Jednak

Ryc. 3. Model bezpośredniej międzypokoleniowej transmisji przywiązania pomiędzy matką i nastoletnim dzieckiem (Model 1a) oraz transmisji mediowanej przez zachowania rodzicielskie matki (Model 2a) w środowisku miejskim (n=378) i wiejskim (n=19)

Tabela 2
Parametry Dopasowania Modelu oraz Efekt Moderacyjny Środowiska Zamieszkania na Dopasowanie Modelu

Rodzaj narzuconego parametru równości	df	χ^2	RMSEA	90% CI	CFI	SRMR	TRd (df)
Model bezpośredniej transmisji							
Model 1a	16	17.619	.019	.001, .058	.998	.027	–
Model 1a z narzuconą równością ścieżki:							
M Nieufność -> A Nieufność	17	23.855	.038	.001, .069	.991	.045	7.43*** (1)
Model mediowanej transmisji							
Model 2a	96	170.186	.052	.040, .064	.961	.047	–
Model 2a z narzuconą równością ścieżki:							
M Nieufność -> A Nieufność	97	175.273	.053	.041, .065	.959	.050	5.813* (1)
N Ciepła Rodzic. -> A Nieufność	97	172.986	.053	.040, .065	.960	.049	2.722 (1)
Psych. Kontrola -> A Nieufność	97	170.518	.052	.039, .064	.962	.047	.197 (1)
M Nieufność -> Psych. Kontrola	97	170.541	.052	.039, .064	.962	.048	.471 (1)
M Nieufność -> N Ciepła Rodzic.	97	172.526	.052	.040, .064	.961	.050	2.396 (1)
Psych. Kontrola -> N Ciepła Rodzic.	97	171.279	.052	.039, .064	.961	.049	945 (1)

Nota. TRd – przeskalowana różnica χ^2 . Wszystkie wartości χ^2 są istotne na poziomie $p < .001$. Parametry modelu są podane z korektą Satorry-Bentlera.
M – matka. A – adolescent. * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Tabela 3
Parametry Dopasowania Modelu oraz Efekt Moderacyjny Środowiska Zamieszkania na Dopasowanie Modelu

Rodzaj narzuconego parametru równości	df	χ^2	RMSEA	90% CI	CFI	SRMR	TRd (df)
Model związku przywiązania z konfliktem matka-nastolatek							
Model 3a	48	46.389	.001	.001, .036	1.000	.030	–
Model 3a z narzuconą równością ścieżki:							
M Nieufność -> A Nieufność	49	52.138	.015	.001, .041	.998	.039	6.219* (1)
M Nieufność -> A-M Konflikt	49	51.007	.012	.001, .040	.999	.038	5.674* (1)
A Nieufność -> A-M Konflikt	49	46.338	.001	.001, .034	1.000	.030	.069 (1)

Nota. TRd – przeskalowana różnica χ^2 . Wszystkie wartości χ^2 są istotne na poziomie $p < .001$. Parametry modelu są podane z korektą Satorry-Bentlera.
M – matka. A – adolescent. * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

na wsi, związek przywiązania matki i nastolatka okazał się nie być istotny statystycznie, przy czym również przywiązanie matki nie wyjaśniało percepcji nastolatka w zakresie ciepła rodzicielskiego matki (w przeciwieństwie do rodzin w mieście). Niniejsze wyniki potwierdzają sformułowaną przez nas Hipotezę Moderacji, przez co wydają się do pewnego stopnia wspierać przyjęte przez nas w niniejszym badaniu założenie ekologicznie zróżnicowanej ekspresji przywiązania matki.

Niemniej, zastosowany przez nas w niniejszym badaniu pomiar kwestionariuszowy nie jest w stanie ocenić bogactwa ekspresji dotyczącej przywiązania w codziennych relacjach matki z nastolatkiem. Stąd, poza sformułowanym przez nas założeniem prawdopodobnie wydają się też inne wyjaśnienia wyników naszego badania. Po pierwsze, możliwe jest, że nasze wyniki nie tyle wynikają z czytelniejszej dla nastolatka w mieście ekspresji przywiązania matki, co z większej wrażliwości nastolatka w mieście na podleganie wpływom przywiązania matki. Po drugie, możliwe jest też, że na wsi działają po prostu inne aniżeli w mieście (i inne niż badane przez nas) mediatory międzypokoleniowej transmisji przywiązania. W końcu, matki nie muszą różnić się ekspresją, ale normatywność nieufności przywiązaniowej matek może być mniejsza w mieście, niż na wsi i jako taka wywoływać negatywne efekty rozwojowe (nieufność) u nastolatków w mieście ale nie na wsi, co byłoby zgodne ze wsparciem badaniami hipotezą dopasowania kulturowego (Friedman i in., 2010). Nie jesteśmy w stanie w niniejszym badaniu zweryfikować tych możliwości, niemniej możemy do pewnego stopnia zweryfikować pierwsze alternatywne wyjaśnienie. Dlatego zaplanowaliśmy dodatkowe Badanie Eksploracyjne.

BADANIE EKSPLOKACYJNE

W Badaniu Eksploracyjnym postanowiliśmy sprawdzić, czy percepcja nastolatka dotycząca częstości konfliktu z matką będzie wyjaśniana – podobnie jak w badaniu poprzednim nieufność przywiązaniowa nastolatka – przez nieufność przywiązaniową matki różnie w zależności od środowiska zamieszkania. Analizując dodatkowo (wobec badania wcześniejszego) związek przywiązania matki z oceną nastolatka dotyczącą częstości konfliktu z nią, możemy w Badaniu Eksploracyjnym do pewnego stopnia przetestować, czy mamy do czynienia: 1) ze stałością związku przywiązania matki z różnymi relacyjnymi aspektami percepcji nastolatka (konfliktu i przywiązania) w mieście i brakiem związku na wsi; czy raczej 2) ze zmiennością tego związku na wsi i w mieście w zależności od tego, czy analizowany aspekt percepcji nastolatka dotyczy przywiązania, czy innego relacyjnego aspektu percepcji nastolatka (świadcząc raczej o zmiennej podatności na przywiązanie matki). Dodatkowo, częstość konfliktu z matką jest zmienną wskazującą na mniej abstrakcyjny (bardziej konkretny) niż generalne przywiązanie nastolatka konstrukt, który jest bardziej bezpośrednio (aniżeli przywiązanie nastolatka) uzależnio-

ny od nieufności przywiązaniowej matki. Zatem, jeżeli podatność nastolatka jest różna (zaś efekt matki stabilny) Badanie Eksploracyjne powinno wykazać brak efektu moderacyjnego środowiska zamieszkania na związek nieufności przywiązaniowej matki z percepcją konfliktu nastolatka. Jeżeli wyniki wykażą podobny do badania głównego efekt moderacyjny, nasze założenie ekologicznie zróżnicowanej ekspresji przywiązania matki zyska dodatkowe wsparcie empiryczne.

Zgodnie z teorią przywiązania to jakość przywiązania tak matki, jak i dziecka powinny wyjaśniać poziom konfliktu w ich relacji w takim kierunku, że nieufność matki (obok nieufności nastolatka) zwiększa prawdopodobieństwo konfliktów interpersonalnych z własnym dzieckiem (Kobak, Cole, Ferenz-Gilles, Fleming, 1993; Mikulincer, Shaver, 2007).

NARZĘDZIA

Konflikt nastolatka w relacji z matką

W Badaniu Eksploracyjnym użyliśmy podskali Konfliktu narzędzia *Quality of Relationship* (Furman i Buhrmester, 1985) złożonej z trzech twierdzeń. Nastolatek musiał określić częstość kłótni i napięć w relacji ze swoją matką używając 5-stopniowej skali odpowiedzi od 1 – „nigdy” do 5 – „zawsze”. Rzetelność skali mierzona współczynnikiem omega wynosiła .87 w próbie nastolatków mieszkających w mieście oraz .86 w próbie mieszkającej na wsi.

ANALIZA DANYCH

W Badaniu Eksploracyjnym postępowaliśmy podobnie jak w badaniu głównym testując Model 3 złożony z trzech zmiennych latentnych: nieufności przywiązaniowej matki, nastolatka oraz wyjaśnianego przez nie konfliktu w relacji pomiędzy nimi (dolny panel Rycinie 1).

WYNIKI BADANIA EKSPLOKACYJNEGO

Zanim przeszliśmy do analizy modelu głównego sprawdziliśmy różnice w percepcji częstości konfliktów z matką u nastolatków w mieście i na wsi. Analizy wykazały, że poziom konfliktu jest istotnie różny [$F(1, 572)=4.78$; $p<.05$] na wsi ($M=2.21$; $SD=.75$) i w mieście ($M=2.36$; $SD=.81$). Różnica ta nie wydaje się jednak być psychologicznie istotna.

Przechodząc do głównych analiz przetestowaliśmy zakres w jakim środowisko zamieszkania moderuje wyjaśnianie percepcji konfliktu z matką poprzez nieufność przywiązaniową nastolatka i jego matki. Najpierw przetestowaliśmy Model 3 w całej próbie badanych (górny panel na Rycinie 4) wykazując istotne związki pomiędzy wszystkimi zmiennymi. Następnie, wprowadziliśmy do tego modelu moderator wykazując, że zakres wyjaśniania konfliktu i nieufności nastolatka przez nieufność przywiązaniową matki jest moderowany przez środowisko zamieszkania (Model 3a z narzuconą równością ście-

Tabela 4
Parametry Ścieżek Strukturalnych w Zależności od Środowiska Zamieszkania

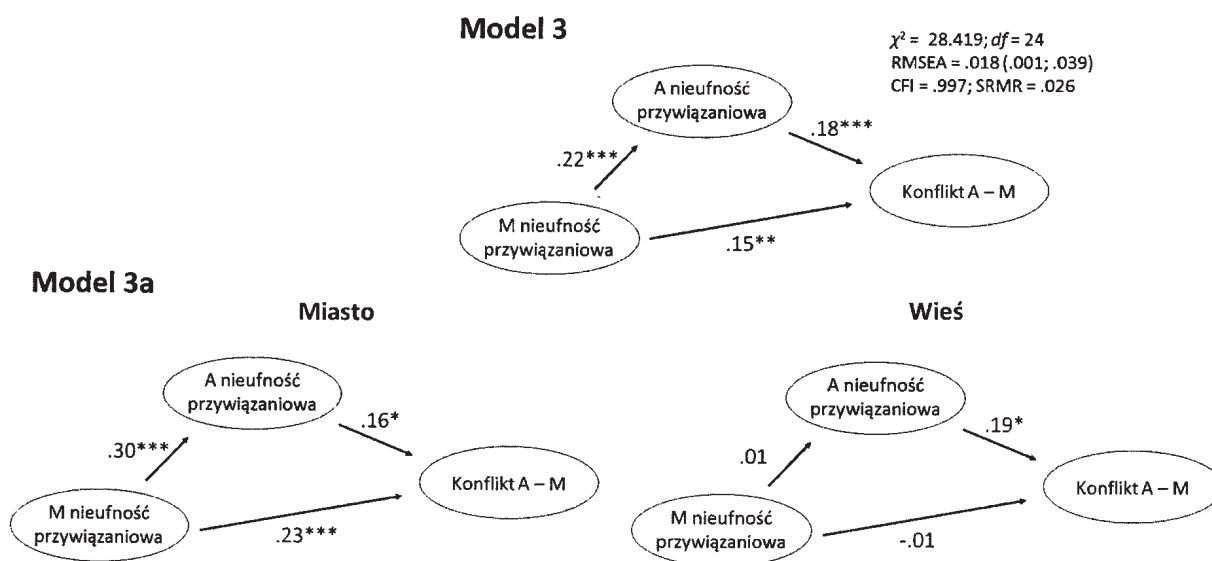
Rodzaj parametru/efektu	Miasto (n=378)			Miasto (n=196)		
	B	SE	Std. B	B	SE	Std. B
Model 1a	.29***	.07	.29	-.01	.08	-.01
Model 2a						
M Nieufność -> A Nieufność	.22***	.07	.23	-.03	.09	-.03
M Nieufność -> Psych. Kontrola	.12	.07	.12	.05	.08	.05
M Nieufność -> N Ciepła Rodz.	.17***	.05	.24	.07	.05	.11
Psych. Kontrola -> A Nieufność	.25**	.08	.25	.21	.12	.18
N Ciepła Rodz. -> A Nieufność	.23**	.07	.17	.056***	.16	.34
N Ciepła Rodz. -> Psych. Kontrola	.07***	.02	.35	.05**	.02	.28
Mediacja: M Nieufność -> N Ciepła Rodz. -> A Nieufność						
Efekt pośredni (a*b)	.04*	.02	.04	.039, .064	-	
Efekt całkowity (Model 1a)	.28***	.07	.29		-	

Nota. M-matka. A-adolescent. * $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$

Tabela 5
Parametry Ścieżek Strukturalnych w Zależności od Środowiska Zamieszkania

Rodzaj parametru/efektu	Miasto (n=378)			Miasto (n=196)		
	B	SE	Std. B	B	SE	Std. B
Model 3a						
M Nieufność -> A Nieufność	.29***	.07	.30	.01	.09	.01
M Nieufność -> A-M Konflikt	.30***	.08	.23	-.01	.11	-.01
A Nieufność -> A-M Konflikt	.21*	.09	.16	.26*	.12	.19

Nota. M-matka. A-adolescent. * $p < .05$; ** $p < .01$; *** $p < .001$

Ryc. 4. Model relacji pomiędzy przywiązaniem matki, nastolatka oraz konfliktem w relacji matka-dziecko w całej próbie (Model 3; $N = 575$; górny panel) oraz w środowisku miejskim ($n=378$) i wiejskim ($n=196$) (Model 3a)

żek w Tabeli 3). Podobnie, jak w badaniu wcześniejszym wyniki wykazały, że tylko w miastach nieufność przywiązaniowa matki wyjaśnia przywiązanie i percepcję konfliktu z matką u nastolatka (Model 3a na dolnym panelu Ryciny 4 oraz Tabela 5). Wyniki Badania Eksploracyjnego dostarczyły dodatkowych przesłanek empirycznych wskazując w obu badaniach na stabilność istotności związku nieufności przywiązaniowej matki z percepcją przywiązania nastolatka i jego ocenę częstości konfliktu z matką tylko w mieście ale nie na wsi.

DYSKUSJA

Celem niniejszego badania było przetestowanie wewnątrzkułturowych uwarunkowań mechanizmów międzypokoleniowej transmisji przywiązania w okresie adolescencji. Z wcześniejszych badań wiedzieliśmy, że kontrola psychologiczna matki związana z ograniczaniem autonomii nastolatka oraz poczucie odrzucenia przez matkę, będące wskaźnikami niedoboru ciepła rodzicielskiego, są ważnymi predyktorami nieufności przywiązaniowej nastolatka i prawdopodobnie są jednym z ważnych mechanizmów międzypokoleniowej transmisji przywiązania w Polsce (Lubiewska i in., w recenzji a). W niniejszym badaniu wykazaliśmy, że w warunkach polskich percepcja ciepła rodzicielskiego matki jest częściowym mediatorem międzypokoleniowej transmisji przywiązania pomiędzy matką i nastolatkiem, zaś percepcja kontroli psychologicznej matki jest jedynie predyktorem nieufności przywiązaniowej nastolatka.

Odnosząc wyniki naszych analiz do badań wcześniejszych nad międzypokoleniową transmisją przywiązania

w rodzinie nasuwa się kilka wniosków. Z jednej strony, nasze badania potwierdzają konkluzje badań wcześniejszych nad międzypokoleniową transmisją przywiązania w relacji matki z małym dzieckiem (np. van IJzendoorn, 1995), wskazując na znaczenie wrażliwości rodzicielskiej (Ainsworth i in, 1978/2015), a właściwie jej niedoboru (np. Berlin, Zeanah i Lieberman, 2008) w międzypokoleniowej transmisji przywiązania nie tylko we wczesnym dzieciństwie, ale i w okresie adolescencji. Pomimo tego, że nasze badania opierały się na samoopisowych metodach pomiaru, a nie na metodach obserwacyjnych analizowanych we wcześniejszych badaniach, wykazaliśmy, że nieufność przywiązaniowa nastolatka zależy od nieufności matki oraz, że niski poziom wrażliwości matki związany z niedoborem jej ciepła rodzicielskiego (odrzuconiem i niskim poziomem akceptacji dziecka) jest częściowym i słabym mediatorem tego związku.

Ponadto, przetestowaliśmy dwa wymiary wrażliwości rodzicielskiej (Ainsworth i in, 1978/2015) – odrzucenie jako wskaźnik niedoboru ciepła (Rohner, 2016) oraz kontrolę psychologiczną matki związaną z ograniczeniem autonomii nastolatka. Pomimo obiecujących wyników znaczenia ograniczania autonomii i niedoboru wrażliwości, jako mechanizmów międzypokoleniowej transmisji przywiązania we wczesnym dzieciństwie (Bernier i in., 2014) nasze badania wykazały, że tylko niedobór ciepła, ale nie ograniczenie autonomii (w formie badanej przez nas) jest istotnym mediatorem międzypokoleniowej transmisji przywiązania w okresie adolescencji. Nasze badanie wydaje się wnosić nieco więcej informacji dotyczących uwarunkowań rozwoju ufności przywiązaniowej w tym, nadal niedobadany, okresie rozwoju, w którym

dochodzi do bardzo wielu zmian rozwojowych. W adolescencji ważne obiekty przywiązania znajdują się już nie tylko w rodzinie, ale coraz częściej wśród rówieśników, np. w związkach romantycznych (Carlivati i Collins, 2007; Kobak i in., 1993). W tym okresie też nastolatek poszukuje doświadczeń związanych ze swoją niezależnością od rodziny (np. Laursen i Collins, 2009). W związku z tymi i wieloma innymi zmianami towarzyszącymi okresowi adolescencji znaczenie czynników kulturowych w rozwoju znacznie wzrasta w porównaniu ze wczesnym dzieciństwem. Dlatego też, wyniki naszych badań sięgając do tego okresu rozwoju z uwzględnieniem znaczenia czynników kulturowych wydają się być wartościowe i stanowią główne *novum* naszych badań. Pokazaliśmy nie tylko, że rodzina w tym okresie rozwoju jest nadal ważna ale przede wszystkim wykazaliśmy, że mechanizmy jej wpływu na nastolatka wydają się działać odmiennie w różnych kontekstach ekologicznych (kulturowych), a dokładniej w mieście i na wsi.

Formułując Hipotezę Moderacji, oczekiwaliśmy w naszym badaniu, że mechanizm międzypokoleniowej transmisji przywiązania może działać w sposób zróżnicowany w mniej i bardziej tradycyjnych środowiskach zamieszkania rodziny, takich jak miasto i wieś. Przyjęliśmy przy tym założenie, że otwarta ekspresja matek dotycząca ich postaw i doświadczeń przywiązaniowych może być większa w miastach, w których zmiany społeczne (po transformacji ustrojowej) związane z otwartym wyrażaniem swoich doświadczeń emocjonalnych w bliskich związkach pojawiają się szybciej aniżeli na wsi. Aby sprawdzić zasadność tego założenia, poza przetestowaniem Hipotezy Moderacji, przeprowadziliśmy dodatkowo Badanie Eksploracyjne.

Wyniki obu przeprowadzonych przez nas badań potwierdziły tą hipotezę i wydają się (pośrednio) wspierać przyjęte przez nas założenie o ekologicznie zróżnicowanej ekspresji przywiązania. Po pierwsze, wykazaliśmy, że w mieście, ale nie na wsi, nieufność przywiązaniowa matek wiąże się z percepcją ich nastoletnich dzieci w zakresie: ich wzajemnego konfliktu, własnej nieufności przywiązaniowej, czy poziomu ciepła rodzicielskiego matki. Po wtóre, nasze badania wykazały również, że w mieście, ale ponownie nie na wsi, związek przywiązania matki z przywiązaniem nastolatka jest częściowo mediowany przez niedobór jej ciepła rodzicielskiego. Wykazaliśmy, że na wsi przywiązanie matki nie wiąże się w sposób istotny z percepcją nastolatka (w zakresie: jego przywiązania, percepcji konfliktu i zachowań rodzicielskich matki).

Wyniki te są zgodne ze sformułowaną przez nas hipotezą i wydają się wspierać przyjęte przez nas założenie o ekologicznym zróżnicowaniu ekspresji przywiązania matki. Niemniej, jego udowodnienie wymaga dalszych pogłębionych badań oraz ostrożności w formułowaniu wniosków o trafności tego założenia na podstawie wyników naszych badań. Poddaliśmy w niniejszym badaniu testowaniu Hipotezę Transmisji i Hipotezę Moderacji, nie zaś założenie, które posłużyło nam do ich sformu-

wania. Pomimo tego, że przyjęcie takiego właśnie założenia wydaje nam się najbardziej zasadne warto rozważyć również wyjaśnienia (i przetestować założenia) alternatywne.

KIERUNKI PRZYSZŁYCH BADAŃ: PRZYCZYNY WEWNĄTRZKULTUROWEGO ZRÓZNICOWANIA

Założenie ekologicznie zróżnicowanej ekspresji przywiązania matki, które przyjęliśmy jako punkt wyjścia naszych badań przedstawia jedyną z kilku możliwych podstaw oczekiwanego przez nas odmiennego zakresu i zróżnicowanych mechanizmów międzypokoleniowej transmisji przywiązania na wsi i w mieście. Biorąc pod uwagę kierunek zmian społecznych (Kagitcibasi, 1995; Welzel, Inglehart i Klingemann, 2003), które mogą mieć miejsce w rodzinach polskich po 1989 roku przyjęliśmy jednak, że założenie ekologicznie zróżnicowanej ekspresji przywiązania matki jest relatywnie najbardziej trafną podstawą formułowania hipotez dotyczących modyfikacji efektu środowiska zamieszkania rodziny na zakres i mechanizmy międzypokoleniowej transmisji przywiązania. Jest to założenie, które zakłada, że różnice indywidualne w przywiązaniu są uniwersalne, jednak formy (nie zakres) ekspresji ufności przywiązaniowej mogą być uwarunkowane kulturowo (Mesman, van IZendoorn i Sagi-Schwartz, 2016). Należy podkreślić, że nasze badanie nie pozwala na bezpośrednie przetestowanie tego założenia (w formie hipotezy). Znacznym ograniczeniem naszych badań jest to, że zastosowane przez nas narzędzie pomiaru umysłowej reprezentacji przywiązania nie pozwala na zbadanie wachlarza możliwych różnic w zakresie ekspresji przywiązania matki w jej relacji z nastoletnim dzieckiem. Do tego potrzebne byłoby badanie analizujące bogactwo językowej ekspresji matki, jak i określające poziom jej otwartości w mówieniu o bliskich związkach (przywiązaniu) w codziennej komunikacji z jej nastoletnim dzieckiem. Dalsze badania oparte na wywiadach byłyby bardziej adekwatne do weryfikacji przyjętego przez nas założenia ekologicznie zróżnicowanej ekspresji przywiązania matki.

Ponadto, wartościowe i odmiennie, aniżeli zaferowane w przyjętym przez nas założeniu, wyjaśnienie wyników naszych badań może dotyczyć hipotezy dopasowania kulturowego (Friedman i in., 2010), która zakłada, że to co jest normatywne w danej kulturze nie wywołuje negatywnych efektów. Friedman i współpracownicy (2010), czy Sumer i Kagitcibasi (2010) wykazali, że unikanie przywiązaniowe, jako nie normatywne w kulturach nie-Zachodnich jest źródłem nieufności przywiązaniowej u partnerów oraz u dzieci, zaś w kulturach Zachodnich nie wiąże się z negatywnymi skutkami. Tak mogło być również i w naszym badaniu. Przyjmując tą interpretację wyników (lub założenie badań) moglibyśmy wnioskować (lub oczekiwać), że na wsi nieufność przywiązaniowa jest bardziej normatywna, niż w mieście, i jako taka nie wpływa na nieufność przywiązaniową u nastolatka. Jednakże, warto dodać, że taki wniosek byłby raczej

w sprzeczności z szeroko wspartym modelem międzypokoleniowej transmisji przywiązania (np. van IJzendoorn, 1995), dlatego wydaje nam się mniej prawdopodobny.

Jeszcze inne wyjaśnienia wyników naszych badań adresowałyby: istnienie odmiennych aniżeli badane przez nas, mediatorów międzypokoleniowej transmisji przywiązania na wsi niż w mieście¹; czy też odmienną na wsi, niż w mieście podatność przywiązania nastolatka na wpływy (przywiązania) matki. Biorąc pod uwagę nasze dane mogliśmy do pewnego stopnia przetestować tezę zróżnicowanej wrażliwości nastolatka. Badanie główne, jak i przeprowadzone w tym celu Badanie Eksploracyjne, pokazały, że na wsi (w przeciwieństwie do miasta) nieufność przywiązaniowa matki nie wiąże się z dwoma aspektami percepcji nastolatka, z którymi powinna teoretycznie się wiązać – nieufnością przywiązaniową i konfliktem. Mechanizm moderacyjny środowiska zamieszkania rodziny działa tak samo niezależnie od tego, czy wyjaśniamy przywiązanie nastolatka, czy jego percepcję konfliktu z matką. Nieufność matki (w formie badanej przez nas) po prostu nie jest istotna na wsi, lecz ma znaczenie w mieście. Po części wniosek ten wydaje się wspierać interpretację wyników badań zakładającą, że ekspresja przywiązania matki jest bardziej czytelna dla nastolatków w mieście niż na wsi. Jednak i ten wniosek wymaga dalszych badań.

KONKLUZJA: CZŁOWIEK W SYTUACJI OSADZONEJ W KONTEKŚCIE KULTUROWYM

Jak wyniki naszych badań przekładają się na codzienne sytuacje nastolatków i ich matek? Co mówią o życiu rodzinnym na wsi i w mieście? Nieuchronne jest wrażenie, że wbrew mądrości ludowej, zakładającej większą siłę więzów rodzinnych na wsi, niż w mieście, jak i badań międzykulturowych wskazujących na większe znaczenie więzów rodzinnych w kulturach i środowiskach bardziej kolektywistycznych niż indywidualistycznych (np. Georgas i in., 2006) – nasze badania wskazują na silniejszą rolę przywiązania matki w kształtowaniu się przywiązania nastoletniego dziecka w mieście aniżeli na wsi.

Niemniej, życie rodzinne to coś więcej, aniżeli poziom ufności przywiązaniowej jej członków i związków pomiędzy nimi. Więzy rodzinne związane z częstotścią rozmów, spotkań w rodzinie rozszerzonej, celebrowaniem tradycji, czy wsparciem materialnym, czy instrumentalnym dawanym sobie nawzajem mogą nadal być silniejsze w kontekstach bardziej kolektywistycznych, takich jak wieś. Przyjęte i pośrednio analizowane przez nas założenie zróżnicowanej ekspresje pokolenia starszego (matek) w zakresie emocji w relacjach z nastoletnimi dziećmi może wskazywać tylko na jeden z kierunków zmian społecznych dotyczących wymiany afektywnej w rodzi-

nach i jej znaczenia dla emocjonalnego funkcjonowania nastolatka. Taka konkluzja jest zgodna z teorią zmian społecznych w życiu rodzinnym zaproponowaną przez Kagitcibasi (1995), gdzie wraz z westernizacją kultury (industrializacją, czy narodowym wzrostem PKB) dochodzi w rodzinach w większej części świata (poza krajami Zachodnimi) do przejścia od współzależności materialnej, instrumentalnej i emocjonalnej do modelu rodziny opartej na autokespresji i współzależności emocjonalnej (ale już nie materialnej, czy instrumentalnej). Takie zmiany mogą być widoczne w miastach, ale w mniejszym stopniu na wsi co wykazaliśmy w naszym badaniu. Warto dodać, że dane analizowane przez nas zbieraliśmy dekadę temu, czyli prawie 20, a nie niemal 30 lat po transformacji ustrojowej w Polsce. Zatem odkryte przez nas różnice na wsi i w mieście mogą być dzisiaj znacznie mniej obecne. Zatem przekładając nasze wyniki badań i ich interpretację na sytuacje i życie codzienne, należy przypuszczać, że więzi w rodzinie są silne, częściej podlegają jawnej ekspresji, co może wiązać się ze wzrostem znaczenia roli nieufności przywiązaniowej matki dla zakresu nieufności przywiązaniowej nastolatka.

LITERATURA

- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M., Waters, E., Wall, S. (1978/2015). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. New York, NJ: Routledge.
- Allen, J.P., Tan, J.S. (2016). The multiple facets of attachment in adolescence. W: J. Cassidy, P.R. Shaver (red.), *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (3 wyd., s. 399-415). New York, NY: Guilford Press.
- Bailey, H.N., Moran, G., Pederson, D.R., Bento, S. (2007). Understanding the transmission of attachment using variable- and relationship-centered approaches. *Development and Psychopathology*, 19, 313-343.
- Bakermans-Kranenburg, M., van IJzendoorn, M.H., Kroonenberg, P.M. (2004). Differences in attachment security between African-American and white children: ethnicity or socio-economic status? *Infant Behavior and Development*, 27, 417-433.
- Baron, R.M., Kenny, D.A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1173-1182.
- Belsky, J., Jaffee, S. (2005). The multiple determinants of parenting. W: D. Cicchetti, D.J. Cohen (red.), *Developmental psychopathology: Tom 3. Risk disorder, and adaptation* (2 wyd., s. 38-85). Hoboken, NY: Wiley.
- Bernier, A., Matte-Gange, C., Belanger, M.-E., Whipple, N. (2014). Taking stock of decades of attachment transmission gap: Broadening the assessment of maternal behavior. *Child Development*, 85, 1852-1865.
- Berlin, L.J., Zeanah, C.H., Lieberman, A.F. (2008). Prevention and intervention programs for supporting early attachment security. W: J. Cassidy, P.R. Shaver (red.), *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (2 wyd., s. 745-761). New York, NY: Guilford Press.
- Bowlby, J. (1969/2007). *Przywiązanie*. Warszawa: PWN.

¹ Korzystając z dostępności w bazie VOC danych dotyczących nieufności przywiązaniowej babć nastolatków sprawdziliśmy, czy przywiązanie babci na wsi nie wyjaśnia w sposób istotny przywiązania nastolatka, niemniej nie znaleźliśmy istotnych statystycznie związków.

- Carlivati, J., Collins, W.A. (2007). Adolescent attachment representations and development in a risk sample. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 117, 91-106.
- Cassibba, R., Coppola, G., Sette, G., Curci, A., Costantini, A. (2016). The transmission of attachment across three generations: A study in adulthood. *Developmental Psychology*, 17, 1-10.
- Collins, N.L., Read, J.R. (1990). Adult attachment, working models, and relationship quality in dating couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 644-663.
- De Wolff, M.S., van IJzendoorn, M.H. (1997). Sensitivity and attachment: A meta-analysis on parental antecedents of infant attachment. *Child Development*, 68, 571-591.
- Friedman, M., Rholes, W.S., Simpson, J., Bond, M. Diaz-Loving, R., Chan C. (2010). Attachment avoidance and cultural fit hypothesis: A cross-cultural investigation. *Personal Relationships*, 17, 1, 107-126.
- Furman, W., Buhrmester, D. (1985). Children's perceptions of the personal relationships in their social networks. *Developmental Psychology*, 21, 1016-1024.
- Georgas, J., Berry, J.W., van de Vijver, F.J.R., Kagitcibasi, C., Poortinga, Y.H. (2006). *Families across cultures. A 30-nation psychological study*. New York, NY: Cambridge University Press.
- George, C., Solomon, J. (2008). The caregiving system: A behavioral systems approach to parenting. W: J. Cassidy, P. R. Shaver (red.), *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (2 wyd., s. 833-856). New York, NY: Guilford Press.
- Harwood, R.L., Miller, J.G., Irizarry, N.L. (1995). *Culture and attachment. Perceptions of the child in context*. New York, NY: Guilford.
- Hesse, E. (2008). The Adult Attachment Interview: Protocol, method of analysis, and empirical studies. W: J. Cassidy, P.R. Shaver (red.), *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (2nd ed., s. 552-598). New York, NY: Guilford Press.
- Hughes, M.M., Blom, M., Rohner, R.P., Britner, P.A. (2005). Bridging parental acceptance-rejection theory and attachment theory in the preschool Strange Situation. *Ethos*, 33, 378-401.
- Juffer, F., Bakermans-Kranenburg, M., van IJzendoorn, M.H. (red.). (2007). *Promoting positive parenting. An attachment-based intervention*. New York, NY: Psychology Press.
- Kagitcibasi, C. (1995). *Family and human development across cultures. A view from the other side*. Mahwah, New Jersey: Erlbaum.
- Keller, H. (2014). Introduction: understanding relationships – what we would need to know to conceptualize attachment as the cultural solution of a universal developmental task. W: H. Otto, H. Keller (red.), *Different faces of attachment. Cultural variations on a universal human need*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kim, P., Ho, S.S., Evans, G.W., Liberzon, I., Swain, J.E. (2015). Childhood social inequalities influences neural processes in young adulthood caregiving. *Developmental Psychobiology*, April 9, 1-13.
- Kobak, R.R., Cole, H.E., Ferenz-Gilles, R., Fleming, W.S. (1993). Attachment and emotion regulation during mother-teen problem solving: A control theory analysis. *Child Development*, 64, 231-245.
- Lancy, D.F. (2015). *Anthropology of childhood. Cherubs, chattel, changelings* (2 wyd.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Laursen, B., Collins, W.A. (2009). Parent-child relationships during adolescence. W: R.M. Lerner, L. Steinberg (red.), *Handbook of adolescent psychology, Volume 2: Contextual influences on adolescent development* (3 wyd., s. 3-42). New York, NY: Wiley.
- Lubiewska, K. (2013). Attachment Intergenerational Transmission: Limitations of findings on parent-child congruence. W: I. Albert, D. Ferring, (red.), *Intergenerational relations in society and family: European perspectives* (s. 87-102). London: Policy Press.
- Lubiewska, K., Mayer, B., Albert, I., Trommsdorff, G. (w recenzji a). *Relations between parenting and adolescents' attachment in diverse cultures*.
- Lubiewska, K., van de Vijver, F.J.R. (2015). *Czy istnieją style przywiązania? Taksometryczna analiza danych samoopisowych w trzech pokoleniach*. Prezentacja z I Ogólnopolskiej Konferencji o Przywiązaniu, Bydgoszcz.
- Lyons-Ruth, K., Jacobvitz, D. (2008). Attachment disorganization: Genetic factors, parenting contexts, and developmental transformation from infancy to adulthood. W: J. Cassidy, P.R. Shaver (red.), *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (2 wyd., s. 666-697). New York, NY: Guilford Press.
- Mesman, J., van IJzendoorn, M.H., Sagi-Schwartz, A. (2016). Cross-cultural patterns of attachment: Universal and contextual dimensions. W: J. Cassidy, P. R. Shaver (red.), *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (3 wyd., s. 852-877). New York, NY: Guilford Press.
- Mikulincer, M., Shaver, P.R. (2007). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change*. New York, NY: Guilford Press.
- Neuhauser, A. (2016). Predictors of maternal sensitivity at-risk sample. *Early Child Development and Care*. Pobrano z: <http://dx.doi.org/10.1080/03004430.2016.1207065>.
- Nievar, M. A., Becker, B.J. (2008). Sensitivity as a privileged predictor of attachment: A second perspective on De Wolff and van IJzendoorn's meta-analysis. *Social Development*, 17, 102-114.
- Pederson, D.R., Bailey, H.N., Tarbulys, G.M., Bento, S., Moran, G. (2014). Understanding sensitivity: lessons learned from the legacy of Mary Ainsworth. *Attachment & Human Development*, 16, 261-270.
- Powell, B., Cooper, G., Hoffman, K., Marvin, B. (2015). *Krąg ufności. Interwencja wzmacniająca przywiązanie we wczesnych relacjach rodzic – dziecko*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Rohner, R.P. (2016). Introduction to Interpersonal Acceptance-Rejection Theory (IPARTheory) and evidence. *Online Readings in Psychology and Culture*, 6.
- Rohner, R.P., Khaleque, A., Cournoyer, D.E. (2003). Cross-national perspectives on parental acceptance-rejection theory. *Marriage & Family Review*, 35, 3-4, 85-105.
- Rohner, E.C., Rohner, R.P., Roll, S. (1980). Perceived parental acceptance-rejection and children's reported behavioral dispositions. A comparative and intercultural study of American and Mexican children. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 11, 2, 213-231. doi: 10.1177/0022022180112006.

- Roisman, G.L., Fraley, R.C. (2008). A behavior-genetic study of parenting quality, infant attachment security, and their covariation in a nationally representative sample. *Developmental Psychology*, 44, 831-839.
- Rosseel, Y. (2012). Lavaan: An R package for structural equation modeling. *Journal of Statistical Software*, 48, 1-36.
- Satorra, A., Bentler, P.M. (1988). Scaling corrections for chi-square statistics in covariance structure analysis. *Proceedings of the American Statistical Association*, 308-313.
- Sette, G., Coppola, G., Cassibba, R. (2015). The transmission of attachment across generations: The state of art and new theoretical perspectives. *Scandinavian Journal of Psychology*, 56, 315-326.
- Sumer, N., Kagıtcıbası, C. (2010). Culturally relevant parenting predictors of attachment security in Turkish context. W: P. Erdman, K. Ng (red.), *Attachment: Expanding the cultural connections* (s. 157-180). New York, NY: Routledge.
- Tomaszewski, T. (1975). Człowiek w sytuacji. W: T. Tomaszewski (red.), *Psychologia* (s. 17-36). Warszawa: PWN.
- Trommsdorff, G., Nauck, B. (2005). *The value of children in cross-cultural perspective. Case studies from eight societies*. Lengerich, Germany: Pabst Science Publishers.
- van IJzendoorn, M.H. (1995). Adult attachment representations, parental responsiveness, and infant attachment: A meta-analysis on the predictive validity of the Adult Attachment Interview. *Psychological Bulletin*, 117, 387-403.
- Verhage, M.L., Schuengel, C., Madigan, S., Pasco Fearon, R.M., Oosterman, M., Cassiba, R., Bakermans-Kranenburg, M.J., van IJzendoorn, M.H. (2016). Narrowing the transmission gap: A synthesis of three decades of research on intergenerational transmission of attachment. *Psychological Bulletin*, 142, 337-366.
- Welzel, C., Inglehart, R., Klingemann, H.-D. (2003). The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research*, 42, 341-379.

